

НАРОДНОРОЗМОВНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАДИЦІЙНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ХУДОЖНІХ ТВОРАХ ГРИГОРА ТЮТЮННИКА

Анотація. У статті досліджується народно-розмовна трансформація традиційних фразеологізмів у художніх творах Григора Тютюнника. Розглянуто основні семантичні класи ФО у творах письменника, з'ясовано способи актуалізації та трансформації традиційних фразеологізмів.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, народно-розмовність, актуалізація, трансформація.

Аннотация. В статье исследуется народно-разговорная трансформация традиционных фразеологизмов в художественных произведениях Григора Тютюнника. Рассматриваются основные семантические классы ФО в произведениях писателя, выясняются способы актуализации и трансформации традиционных фразеологизмов.

Ключевые слова: фразеологическая единица, народно-разговорность, актуализация, трансформация.

Summary. In the article folk-colloquial transformation of traditional phraseological units is investigated in artistic works of Hryhir Tutunnik. The basic semantic classes of phraseological are considered in works of writer, the methods of actualization and transformation of traditional phraseological units are found out.

Key words: phraseology unit, folk-colloquial, actualization, transformation.

Сучасний стан розвитку мовознавчої науки, особливо в останній період, відзначається посиленням інтересом до проблем фразеології. Формування фразеологічного фонду, внутрішня форма й мотивованість фразеологічних одиниць (ФО), їх системні відношення, теоретичні засади фразеотворення – ось далеко не повний перелік проблем, які знаходять висвітлення в роботах вітчизняних дослідників.

Фразеологічний масив художніх текстів експліковано в наукових роботах Л. Авксентьєва, Н. Бабич, І. Білодіда, В. Білоноженко, М. Богдана, Л. Добржанської, С. Ганжі, І. Гнатюк, Л. Скрипник, Н. Сологуб, В. Ужченка, В. Чабаненка, М. Коломійця, Ю. Прадіда, С. Бибик, А. Супрун, Л. Щербачук, Ю. Кохана, В. Папіш та ін. Однак спеціального дослідження, присвяченого з'ясуванню способів актуалізації та народнорозмовній трансформації традиційних фразеологізмів у художніх творах Григора Тютюнника, немає. Тому пропонується робота є спробою дослідити й виявити основні семантичні класи ФО у творах письменника та з'ясувати способи актуалізації та трансформації традиційних фразеологізмів.

На підставі аналізу поглядів мовознавців на фразеологізм та на основі дослідження цього мовного явища у прозі Г.Тютюнника інтерпретуємо фразеологічні одиниці як нарізно оформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, що своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний фраземотворчій взаємодії одиниць усіх рівнів мови.

У нашому дослідженні ми спираємося на класифікацію В. Білоноженко та І.Гнатюк (семантичні та структурно-семантичні трансформації ФО).

Зміст ФО, який складається з семантичного та граматичного значення, не може бути представлений поза формою. Тому при виборі форми тлумачення, крім фразеологічного значення, повинна враховуватися належним чином і форма, або структура, фраземи. Фразеологічне, як і лексичне, значення виявляється залежним від граматичних особливостей фразеологізму.

Серед фразеологізмів у художніх творах Григора Тютюнника виділяємо кілька семантичних розрядів чи класів:

1) *Субстантивні фразеологізми.* Усі субстантивні ФО об'єднує наявність у їхньому змісті категоріального значення іменниковості, яке виражається через сукупність таких узагальнених значень як значення особи, не особи, власне предмета й абстрактного значення в поєднанні з граматичними значеннями роду, числа та відмінка [3, 35]. За всіма ознаками вони належать до підкласу загальних назв і включають як назви предметів і явищ, так і назви осіб.

Серед субстантивних ФО в художній спадщині Г.Тютюнника виокремлюємо ФО – *назви істот*: «– Ану, Льонько, піди спитай, чи він не з катюшниками їздить? – Те, – заперечили йому. – Такі обтрьопані тільки в обозах бувають! – Ги-ги... *Обозна криса!*» (2, 26), *ФО – назви власне предмета*: «*Білий світ, дітки, як маків цвіт: хтось і тебе*

догляне...» (2, 8). Фразеологізми, до складу яких входить прикметник плюс іменник є найуживанішими серед субстантивних. Друга група субстантивних фразеологізмів має модель „іменник плюс іменник”. Другий іменник у цих ФО може вживатися в родовому відмінку з прийменником. У сполученні зі словами субстантивні ФО можуть бути суб'єктом чи об'єктом дії і виступають у синтаксичній функції іменної частини складеного присудка.

2) *Дієслівні* ФО у творчому доробку Г.Тютюнника об'єднуються загальним значенням дії і переважно називають дії й процеси, джерелом яких є людина. ФО цього семантико-граматичного розряду називають предикативну ознаку суб'єкта, характеризуючи його з експресивно-образним відтінком [2, 36]: «Еге ж. – Сказала вона, дивлячись на бабусю з висока і через плече, – тепер плачте, хоч розірвіться! У-у...Іроди! *Зав'язали мені світ* своїм арештантом, теперечки рюмсасте?» (2, 34), За типом граматичної будови у художніх творах Г.Тютюнника фраземи цього розряду мають таку найпоширенішу модель як „дієслово плюс іменник у всіх непрямих відмінках”.

3) *Адвербіальним фразеологізмам* властиве загальне категоріальне значення – прислівникова семантика – ознака ознаки, якісна характеристика дії (місця, часу, мети), у морфологічному плані – незмінюваність форми, щодо синтаксичного функціонування – функція різних обставин у реченні. Адвербіальні фразеологізми діляться на два підкласи: якісні і обставинні фразеологізми, а також ряд підгруп: *якісно-означальні*: «Я не зазнав діда, бо він умер ще тоді, як я й «*дульки* бабі» *не міг стулити*» (2, 7), *причини*: «Так що вертати назад мені *не видне око*» (2, 9), *місця*: «–Ні. Не довго. Бо я скоро піду звідси. – *Світ за очі?* – поцікавився старий» (2, 30), *часу*: «– Він не тиняється, а сидить на задніх лапах, закинув голову і плаче з голоду, – каже Силка. – *Жде глупої ночі*, поки люди поснуть» (2, 145). Усі вони об'єднуються спільною синтаксичною роллю обставини переважно способу дії. Найбільшу структурну групу у творах Григора Тютюнника складають адвербіальні ФО моделей, у яких граматично організуючим, або опорним, є іменник у непрямому відмінку (з прийменником або без нього) плюс прикметник. Для них властивий постійний порядок розміщення компонентів.

4) Особливе місце у фразеологічному фонді української мови посідають *вигукові* фразеологізми. Вони характеризуються загальним категоріальним значенням – виговою семантикою, яка виявляється у виявленні гами емоцій, ставленні до кого (або чого-небудь), схваленні або запереченні чогось. Використання вигукових ФО у прозі Г.Тютюнника зумовлене потребою регламентувати різноманітні ситуації людського спілкування, увиразнюючи тяжіння автора до стихії розмовної мови. Поширенішими є *емоційні*:

«*Та боже вас сохрани!*» – паленіє вона. – Я про таке й думати не думала, як побігла» (2, 198) та *імперативні*: „Далі – більше. І поворогували. Ні здрастуйте, ні прощайте і взагалі „*хай ти пощезнеш!*” (2, 271) формули вигукових ФО, у структурі яких найчисленнішими є лексема Бог – Господь (15 прикладів) та особові форми дієслова дати (10 слововживань).

5) *Ад'єктивні* фразеологізми за своїм значенням та синтаксичними функціями співвідносяться з прикметниками і виражають ознаку *предмета, явища*: «– Одне слово, *чужа чужина*... – тільки й сказала Вуточка, навіть не дослухавши листа, і важко було зрозуміти: стосувалося те лише лише невісток та онуків чи й синів...» (2, 120). Ці фраземи відбивають загальне значення певної характеристики предмета, особи або стану особи, можуть виражати відношення і зв'язки між словами через парадигматичні форми, які визначають синтаксичною функцією ФО. Найпоширенішою із структурних груп ад'єктивних фразеологізмів є „іменник плюс іменник у непрямому відмінку з прийменником або без нього”, другою із структурних моделей „прикметник плюс іменник”, третьою модель – „іменник у різних прийменникових формах плюс дієслово”.

Функціонування ФО в мові художньої прози Г.Тютюнника позначене такою рисою, як поєднання в одному реченні кількох ФО, близьких за семантикою та емоційно-експресивним забарвленням. При цьому фразеологічні одиниці або доповнюють одна одну, або, маючи однакову семантику і подібне емоційно-експресивне забарвлення, посилюють стилістичний ефект: «...А ляли тільки раз: як я вкрав у них чавунчика на дріб до рогатки. Так то ж я сам і *гаву піймав* (прогавив): треба було зразу ж його й потрощити, *щоб ні сліду, ні виду* (повністю), а я взяв та й залишив про чорний день (2, 74).

Явище реалізації потенційних значень усіх чи окремих компонентів фразеологізму поряд із використанням його традиційного значення відоме в науковій літературі як подвійна актуалізація, постійно привертає увагу дослідників. Класифікація різноманітних способів подвійної актуалізації, на яку ми спираємось у своєму дослідженні, запропонована В.М.Білоноженко на основі таких ознак, як: а) наявності/відсутності в мові вільного словосполучення, співзвучного з фразеологізмом; б) порушення /збереження лексико-граматичної структури традиційного фразеологізму; в) одночасності/неодночасності лексичного і фразеологічного значень словосполучення [3, 89].

Щодо першої ознаки (наявності/відсутності в мові вільного словосполучення), то можливості реалізації смислу стійкого виразу на двох рівнях – лексичному і фразеологічному – залежать від того, чи існує вільне словосполучення – генетичний прототип відповідного фразеологізму. У разі існування такого словосполучення стійкий зворот

може бути поставлений у таке лексичне оточення, в якому він сприймається двопланово. Внаслідок цієї взаємодії виникає суперечність, коли наближений контекст актуалізує такий вираз як вільний, а віддалений – як фразеологічний [3, 38]: «Покинувши конячку на узліссі, – вона зразу ж підломила задні ноги, мовби присіла, й опустила голову, – Калюжний з Костею, провалюючись у заметах, пішли шукати сухоостою... Коли на узліссі, горблячись під довгою сухою деревиною (зріз у неї був червоний), показався Калюжний, я побіг йому назустріч, ухопився за сучок і теж підпрігся тягти, хекаючи, смикаючи дужче, ніж треба, бо хотів, щоб йому було зовсім легко. А він сказав, переводячи дух: – Не дуже, не дуже, синок (він так і сказав: «синок!»), налягай, бо мене аж убік веде. *Старий* уже, вхорканий *кінь*, еге ж?» (Калюжний має похилий вік) (2, 66).

Різновидом подвійної актуалізації є семантизація компонентів фразеологізму. Це актуалізація тих фразеологізмів, які не мають у мові генетичного прототипу. При подібних модифікаціях можливе двопланове сприйняття як окремих компонентів фразеологічної одиниці, так і виразу в цілому [3, 94]. Серед різновидів такої актуалізації виділяємо:

а) використання на фоні фразеологізму його компонентів: «– Ти ба! Виходить, то я качався на листі? Коло порогу він замикався, занишпорив по кишнях, шукаючи сірники, креснув похапцем, прикурив. – Тоді *на чорта* ти мені така здалася! – *На чорта* – цеп, а на тебе віршовка, – сказала Дарка мстиво» (2, 287).

б) використання у фразеологічному оточенні слів, однокорених з компонентом ФО: «Он Ванько Хутірний, – Ява навзаплюшки кивнув на молодого хлопчину в солдатській гімнастерці, свого наступника по бригадирству. – Той до вас і с'як, і так... по-культурному: Векло Панасівно, Насте Григорівно... чи не пішли б ви сьогодні на буряки?... Ну а толку?... Так що я вас знаю. Я нащот вас *грамотний*»... «А Ява прогук, заплющившись: – А що, побалакали з ними?... Хіба з ними так балакають? З ними такої *грамоти* треба *знати*!...» (2, 279). Використання лексичного плану значення іменників або дієслів у поєднанні з використанням у найближчому контексті фразеологічного виразу характерне для діалогів і слугує для розкриття, глибшого розуміння ситуації. Так прикметник *грамотний*, винесений у заголовок однойменної новели, має переносне значення (Яків Брус, головний герой твору вміє „поводитись” із навколишніми).

в) вживання на фоні фразеологізму співзвучного з ним вільного словосполучення: «Чи я б тебе зайняв? Роздивився б зблизька – цікаво, які в нього очі? – та й *біжи* собі *на всі чотири боки*... Це кажуть так: «*чотири боки*». А їх не *чотири*, а безліч. От я йду прямо – раз. Схочу, піду назад – це два... Потім, як схочу, піду праворуч або ліворуч. Це – *чотири*. А як навкоси піду –

скільки буде?...» (2, 7). Метою обігрування письменником зіткнення в найближчому контексті двох виразів – ФО та співзвучного з ним вільного словосполучення є створення комічного ефекту.

г) коментування змісту ФО в реченні: «– Воно якби мені той розум, що зараз, то, може б, я такого й не зробив. А тоді... Приходжу до Юхима отак через тиждень та й кажу: «Дай мені коника на Човнову з'їздить». А сам не знаю, куди й очі подіти. Він зразу був забаскалився, не повірив, що, значить, на Човнову. Ну, я таки його вкоськав. І Тетяну згадав, і парубоцтво наше... Дав. А я на коня та в колгосп, та й поставив у конюшню. Виходить, *позаздрив циган старцеві, що в нього торба нова*» (2, 25). Коментуванням змісту фразеологізму письменник надає ефекту двозначності окремим компонентам виразу, коментує, розкриває їхнє значення.

Другий критерій класифікації – змінюваність/незмінюваність лексико-граматичної структури фразеологізму при його подвійній актуалізації.

1) Подвійна актуалізація може поєднуватись з таким різновидом структурно-семантичної трансформації, як поширення компонентного складу фразеологізму, введенням у його межі нових компонентів. Прикладом такої фразеологічної конвергенції є поширення одного з компонентів ФО додатком: «А як стало нудно тільки хвалити, то вирішив *узяти свого приятеля на зуб*: дуже він любить славу чи не дуже» (2, 185). Поширення складу фразеологізму додатком конкретизує значення дієслівного компоненту ФО.

2) Конкретизація фразеологізму, коли в ролі конкретизатора виступає антонім до одного з компонентів ФО: „Там, де я служив, дядьку Якове, є таке прислів'я : „*Хитрий Митрій – умер, а дивиться...*” Я, звичайно, не бажаю вам смерті ні нормальної, ні від соняшникового корінця. *Живіть* собі на здоров'я... А буряки ми виберемо вчасно без вашого пужална!» (2, 278). Метою даної конкретизації у художніх творах Григора Тютюнника є досягнення гумористичного ефекту за рахунок повторення антоніма до одного компонентів ФО.

3) Подвійна актуалізація відбувається й тоді, коли в найближчому контексті опиняється кілька фразеологізмів, що мають у своєму складі тематично близькі компоненти: «Коньяку більше немає, а не сімейство», – подумав я і рушив слідом за ним до «передпокою», відчуваючи, що саме зараз настала мить *давати хабар*, або, як казали у нас на будівництві, *кинути на лапу*. Я ніколи й нікому в своєму житті не *золотив руку*, не знав, як це робиться, і мовчки стояв супроти Калінкіна, понуро спостерігаючи за тим, як він старанно обгортає пуховим кашне червону, певне, тверду, як у старого вепра, шию» (2, 207). З метою збільшення експресії Г.Тютюнник вдається інколи до насичення контексту синонімічними ФО.

За принципом одночасності/неодночасності реалізації лексичного й фразеологічного планів значень традиційного звороту мови виділяємо такі групи [3, 39-47]: 1) До неодноразової подвійної актуалізації належить і так звана помилкова актуалізація, коли під впливом попереднього контексту певне сполучення слів актуалізується як вільне, але під час актуалізації виявляється, що за своїм складом воно збігається з традиційним фразеологізмом: «Іван поздоровкався, сів біля столика на блискучу від давнього мазугу табуретку і закурив. *Вагон буду розвантажувати*, – сказав до дядька Сашка. – Перевдягатися треба, то одімкніть мені баню. ...– Ну, дивись. Помагати не прийду, бо нічим, сам з вагона скоро *випаду!* – Обличчя дядькове Сашкове, подзьобане кузнечною жужіллю, зморщилося в усмішці. – *Випаду з вагона*, а ви, молоді, поїдете далі. Інший, чуєш, каже: піду додому. А я так ніколи не кажу. Я кажу: піду на квартиру. Бо всі ми – на квартирі. Додому – то вже повезуть...» (2, 209). Під час помилкової актуалізації, коли вільне сполучення завдяки відповідним чином організованому контексту актуалізується як фразеологічне, стає ясно, що цей збіг у творах Г.Тютюнника зовсім не випадковий і треба мати на увазі фразеологічну одиницю. Письменником свідомо створений ефект „обманутого сподівання”, оскільки дія контекстуального оточення на реалізацію мовного утворення є двоюкою.

2) Актуалізація першим прямого плану значення стійкого виразу можлива за умови використання в попередньому контексті лексики, тематично спорідненої з прототипами компонентів традиційного фразеологізму. Актуалізатором прямого номінативного значення даного компонента може бути:

а) слово, співзвучне з компонентом ФО: «І так щодня. Не живе, а полює. На очах у всього села, викликаючи в людей жалість, або *сміх*, або й слово глузливе. Свирид того як і не помічав, не те, що боявся! *«Засмієтесь на кутні!»* – думав собі» (2, 194).

б) слово, тематично близьке буквальному змістові ФО в цілому: «Ач, перемацує! – бубонів Свирид. – Мацай, мацай!... Ще не скоро буде солодко! Ще мій *ворон* не скоро *прокряче*... Не *вмирать* Свирид порішив доти, доки космонавти не знайдуть ще одної землі з людьми і доки він не дізнається, яке там життя: є там правителі чи немає, вірять ті люди в бога чи ні, а якщо вірять, то в котрого – отця, сина чи святого духа» (2, 195).

3) У досліджених нами художніх творах Г.Тютюнника в діалозі типовим способом контекстуальної дефразеологізації є використання фразеологізму з наступним обігруванням його буквального значення: «В черзі засміялися, а «товаришок» перестав утирати піт, зніжковів і проказав: – А ви, дядьку, бачу, із тих, що *за словом у кишеню не лізуть*. – Е, синок, – мовив старий, не зводячи з нього очей, – якби я за кожним словом у

кишеню ліз, то вже давно кишені пооббривав к лихій мамі...» (2, 212). Така дефразеологізація слугує для створення гумористичного ефекту, наближає значення фразеологізму до первинного, пов'язаного з певною фізичною дією.

Варто виокремити такий різновид структурно-семантичних оказіональних змін ФО в мовотворчості Г.Тютюнника як фонетична та граматична зміна ФО: «Він оглянув Климкові ноги, *обсипані курятами*, брудні й побуряковілі від холоду, велів зачекати і пішов на шлях до хури» (згідно зі словником іменник „курчата” вживається лише у розмовному мовленні в значенні – дрібненькі тріщинки на обвітреній шкірі ніг, рук і обличчя; у автора вжито діалектний фонетичний варіант) (2, 84).

Серед варіантних фраземних сполук зафіксовано й оказіональні, такі, в яких один із компонентів є індивідуально-авторським, проте не змінює загального лексичного значення фразеологічної одиниці. Зокрема, у діалогах вони індивідуалізують мову персонажів, створюючи враження невимушеного побутового спілкування: «Що ж, усе правильно: *на злодієві зайнялася шапка*» (у словнику – *на злодієві шапка горить*) (2, 184).

Майстерність письменника виявляється не тільки у відборі ним фразеологічних одиниць, оновленні й розширенні фразеологічних контекстів і зв'язків, у тонкому відчутті семантико-стилістичних нюансів загальновідомих сталих словосполучень, а й у створенні нових авторських образних висловів, афоризмів, порівнянь, які становлять примітну рису його ідіостилю й поповнюють фразеологічний склад загальнолітературної мови: «У нас немає родичів, – кажу сердито, бо до цього поштаря мені ще ніхто ні за що *акафіста не читав*, а тільки жаліли» (за словником І.Білодіда, у християнській богослужбній літературі особливий вид молитовно-хвалебних пісень на честь Христа, богородиці і святих, у Тютюнника вжито в переносному значенні – читати нотації, повчати) (2, 14).

Отже, моделюючи індивідуальну картину світу засобами рідної мови, Г.Тютюнник уводить у художню тканину текстів різні види (семантико-граматичні розряди) ФО. Продуктивнішими є лаконічні дієслівні конструкції ФО. Висока емоційна та експресивна насиченість, відносна стабільність, місткість форми спричиняють активне використання письменником вигуківих і порівняльних ФО. Одним з виявів творчого використання мовного матеріалу в художній літературі є структурні та семантичні зміни (трансформації) стійких словосполучень. Структурні видозміни і виникнення нових фразем засвідчують своєрідність індивідуально-авторської манери й уміння письменника трансформувати фразеологічні одиниці з урахуванням особливостей макро- і мікроконтекстів художніх творів.

Література

1. Бибик С. Естетичні модифікації народнорозмовності в ідіостилі Григора Тютюнника: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 „Українська мова” – К., 1994. – 30 с.
2. Тютюнник Г. Твори: У 2-х т. / Г. Тютюнник – К. : Молодь, 1984-1985. – Т.1. –327 с., Т.2. – 327 с.
3. Білоноженко В., Гнатюк І. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк.– К.: Наукова думка, 1989. – 156 с.
4. Баран Я. Фразеологія у системі мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : 10.02.15 „Загальне мовознавство” / Баран Ярослав Андрійович. – К., 1998. – 25 с.
5. Словник української мови в 11 томах / за ред. Білодіда І.К., Бурячка А.А. – К.: Наукова думка, 1970-1982.
6. Ткаченко Т. Засоби стилізації розмовності в прозі Михайла Стельмаха: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 „Українська мова” / Ткаченко Тетяна Василівна. – К., 2006. – 20 с.

Стаття надійшла до редакції 30.03.2011